

<https://rp.ll.ui.ac.ir/?lang=en>
Textual Criticism of Persian Literature
E-ISSN: 2476-3268
Document Type: Research Paper
Vol. 15, Issue 4, No. 60, Winter 2024
Received: 07/05/2023 Accepted: 07/08/2023

Introducing the Manuscript of Saqib's *Masnavi*, an Unknown Epopée Attributed to Saqib Isfahani

Jalil Shakeri

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities,
Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran
j.shakeri@vru.ac.ir

Saeid Hatami

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities,
Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran
saeid.hatami@vru.ac.ir

Reza Bayat

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Humanities, Shahid Rajaee
University of Education, Tehran, Iran
bayat.dr@gmail.com

Alireza Kamalinia

MA Graduate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty
of Literature and Humanities, Vali-e-Asr of University Rafsanjan, Rafsanjan, Iran
ar.kamalinia@yahoo.com

Abstract

In the treasure of Persian manuscripts, there are many epic and religious verses on the subject of the biography, beneficences, and battles of the Prophet Mohammad (PBUH) and Imam Ali (AS). Saqib's *Masnavi* (*Hamleyeh Heydari*) attributed to Mohammad Hossein Saqib Isfahani, is an epic and religious epopee, a unique copy of which is kept in the National Library of Iran by number 15752. The manuscript of this unknown epopee was composed in 1255 AH; however, due to the loss of the first pages and its preface, the name of the composer, the title of the poem, the date, and the reason for its composition are not known precisely. The current research, while introducing this manuscript, seeks to answer two research questions: What is the significance of Saqib's *Masnavi* from the point of view of literature, rhetoric, and terminology? How can its attribution to the composer be proven? The edition and examination of this manuscript show that Saqib's *Masnavi* is one of the most significant and precious religious poems, which, in addition to its religious worth,

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137556.2231

deserves attention in terms of literature, language, and the inclusion of rare ancient words of Persian texts.

Keywords: Manuscript; Text Edition; Shiite Epic; Saqib's *Masnavi*; Saqib Isfahani.

Introduction

Correcting and introducing manuscripts, while preserving the cultural and literary heritage of the predecessors, aids in strengthening the national, religious, historical, and social identity. Among the treasures of manuscripts, Shiite epic poems have been the focus of research by editors and researchers due to their rich cultural, literary, and religious background. Saqib's *Masnavi*, attributed to Mohammad Hossein Saqib Isfahani, is one of those unknown Shia epic poems that no scholar or proofreader has corrected or introduced. This epic religious epos is written in about 4,500 verses and is composed under the influence of the style of Ferdowsi's *Shahnameh*. The narrative structure of the poem is written based on chronological order and important events of the Prophet's (PBUH) battles, from Badr, Uhud, and Ahzab to the conquest of Kheybar. In this way, in each of these battles, there is a narrative of the beginning of the combat. Then, its causes and factors, the influential decisions of the Prophet (PBUH), the description of the bravery of Imam Ali (AS), the reasons for defeat or victory, and the influential people in each combat, along with the details of the events are mentioned. During the poem, proportional to the description of the victories of Imam Ali (AS) in each of the battles, the poet writes beautiful poems about the Nabi (PBUH) and Imam Ali (AS), which gives additional charm to the narration of the poem.

Materials and Methods

The current research, based on the library and document research method, introduces the manuscript version of Saqib's *Masnavi*. In this way, the written version of this epos has been carefully studied and its linguistic and stylistic characteristics have been extracted. Then, by referring to the clues and pieces of evidence of the text of the poem and the conformity of its style and content with the manuscript copy of the poet's poems, and referring to contemporary biographies, the attribution of the poem to the composer has been proven.

Research Findings

The results of the research show that Saqib Isfahani's epos is valuable in several aspects among other religious eposes: First, in terms of content, this epos is very brief and far from imaginative and boring descriptions. The second aspect is the transmission of narratives based on the historical facts of the epos and its validity, which originates from the history writing and history reading of its poet. The third aspect is stylistic and linguistic characteristics. Although the poet is influenced by the language and style of Ferdowsi in *Shahnameh*, the selection of rare words and the high frequency of ancient words of Persian literature, the lexical benefits of the work, the use of the common and everyday language of the *Qajar* period are of its distinct stylistic features compared to the preceding religious eposes. Another aspect of the poem's value is the significance of its origin, that is, Isfahan is one of the origins of Shiite epic poems from the Safavid era until now.

Discussion of Results and Conclusion

The correction and introduction of the manuscript version of Saqib's *Masnavi* shows that Saqib Isfahani in composing the poem utilized various literary and rhetorical techniques, such as simile, metaphor, irony, pun, ambiguity, allusion, alliteration, personification, exaggeration, etc. in proportion to the words and content of his poem. But in general, the language structure of his poetry is not complicated and ambiguous, and innovative and rhetorical techniques flow naturally and far from any kind of artificiality in his mind and language. In addition, the analysis of the style and content of the poem shows that it can be attributed to Saqib Isfahani for several reasons: matching the date of composing the manuscript with the year of the poet's death, comparing the content of the poem with the content of the poet's poems, referring to contemporary biographies in the description of the poet's life and works, mentioning the poet's surname or name in two parts of the manuscript, the volume and number of the poet's beneficence poems in comparison with the volume of admiration poems by Saqib Kermani, and referring to Haft-Band poems of panegyric and Twelve-Band of twelve Imams are among the reasons that strengthen the attribution of the poem to Saqib Isfahani.

متن شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص ۷۴ - ۵۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۲/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱۶

مقاله پژوهشی

معرفی نسخه خطی مثنوی ثاقب، منظومه‌ای ناشناخته منسوب به ثاقب اصفهانی

جلیل شاکری* ، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران

j.shakeri@vru.ac.ir

سعید حاتمی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران

saeed.hatami@vru.ac.ir

رضا بیات، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

bayat.dr@gmail.com

علیرضا کامالی‌نیا، دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران

ar.kamalinia@yahoo.com

چکیده

در گنجینه نسخ خطی فارسی، منظومه‌های حماسی و دینی بسیاری با موضوعات سیره، مناقب و مغازی پیامبر(ص) و حضرت علی(ع) بر جای مانده است. مثنوی ثاقب (حملة حیدری)، منسوب به محمدحسین ثاقب اصفهانی (م. ۱۲۵۸هـ - ق.)، منظومه‌ای حماسی و دینی در بحر متقارب مثنی محذوف است که نسخه منحصر به فرد آن با شماره ۱۵۷۵۲ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. نسخه خطی این منظومه ناشناخته، در سال ۱۲۵۵هـ - ق. به کتابت درآمد است؛ اما به دلیل از بین رفتن برگه‌های نخستین و دیباچه آن، نام سراینده، عنوان منظومه، تاریخ و سبب نظم آن به طور دقیق مشخص نیست. پژوهش حاضر، ضمن معرفی این نسخه خطی، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که مثنوی ثاقب از نظر ادبی، بلاغی و واژه‌شناسی چه اهمیتی دارد و چگونه انتساب آن به سراینده اثبات می‌شود. تصحیح و بررسی این دست‌نویس نشان می‌دهد مثنوی ثاقب از منظومه‌های دینی مهم و باارزش است که افزون بر ارزش دینی و مذهبی به دلیل اشراف سراینده آن بر متون کهن ادب فارسی از نظر ادبی، زبانی و اشتغال بر نوادر لغات و واژگان کهن متون فارسی درخور توجه است. همچنین با استناد به متن نسخه و تذکره‌های آن دوره و نیز انطباق سبک منظومه با دیوان اشعار شاعر، فرضیه انتساب منظومه به ثاقب اصفهانی قوت می‌یابد. این پژوهش براساس روش کتابخانه‌ای و سندپژوهی، نسخه خطی مثنوی ثاقب و اثبات انتساب آن به سراینده را بررسی می‌کند.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی، تصحیح متن، حماسه شیعی، مثنوی ثاقب، ثاقب اصفهانی

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137556.2231

۱- مقدمه

تصحیح و معرفی نسخ خطی، ضمن حفظ میراث فرهنگی و ادبی پیشینیان به تحکیم هویت ملی، مذهبی و تاریخی، کمک شایانی می‌کند. مصححان و محققان در میان گنجینه نسخ خطی به منظومه‌های حماسی شیعی به دلیل برخورداری از پشتوانه غنی فرهنگی، ادبی و مذهبی توجه خاصی نشان داده‌اند. نخستین بار، ذبیح‌الله صفا در پژوهش ارزنده خود حماسه‌سرایی در ایران، به معرفی چند منظومه حماسی دینی و مذهبی همت گماشت (صفا، ۱۳۳۳: ۳۷۷-۳۹۰). سپس عبدالباقی گولپینارلی و احمد آتش در پژوهش خود با عنوان «مجموعه زبان و ادبیات ترک»، چندین نسخه خطی مهم فارسی در قونیه از جمله منظومه علی‌نامه را به طور خیلی موجز معرفی کردند و عبدالرسول خیام‌پور آن مقاله را به فارسی ترجمه کرد (خیام‌پور، ۱۳۳۴: ۲۴۱-۲۴۲). پس از چند دهه، شفیع کدکنی در مقاله جامعی نسخه خطی علی‌نامه را معرفی نمود (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۹: ۴۲۵-۴۹۴). پژوهش‌های یادشده، سرآغاز راهی بود که باعث شد تصحیح و معرفی منظومه‌های حماسی شیعی با اقبال بیشتری مواجه شود و مصححان و پژوهشگران بی‌شماری در این حوزه، پژوهش‌های درخوری انجام دهند.

احمد گلچین معانی در فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی از منظومه‌های حماسی شیعی، نظیر علی‌نامه ربیع (کهن‌ترین منظومه حماسی شیعی، ۴۸۲ هـ ق.)، خاوران‌نامه ابن حسام خوشسفی، حمه حیدری باذل مشهدی، حمه حیدری راجی کرمانی و چندین منظومه دیگر نام می‌برد (گلچین معانی، ۱۳۴۶: ج ۷، ۳۰۸-۳۲۵). در میان این منظومه‌ها چه بسیارند آنهایی که هنوز ناشناخته باقی مانده‌اند و تصحیح و معرفی نشده‌اند. مثنوی ثاقب منسوب به محمدحسین ثاقب اصفهانی (م. ۱۲۵۸ هـ ق.) یکی از آن منظومه‌های حماسی شیعی ناشناخته است که هیچ محقق و مصححی آن را تصحیح و معرفی نکرده است. این منظومه حماسی دینی، متأثر از سبک شاهنامه فردوسی، بالغ بر چهار هزار و پانصد بیت در بحر متقارب سروده شده است. مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که مثنوی ثاقب در بین منظومه‌های حماسی شیعی از نظر ادبی، زبانی و بلاغی چه اهمیتی دارد و چگونه می‌توان انتساب آن را به سراینده اثبات کرد. فرضیه نگارندگان پژوهش بر آن است که مثنوی ثاقب از منظومه‌های دینی مهم و باارزش است و افزون بر ارزش دینی و مذهبی از نظر ادبی، زبانی و بلاغی و اشتغال بر نوادر لغات و واژگان کهن متون فارسی، فواید درخور توجهی دارد؛ از این رو، تصحیح و معرفی این منظومه ناشناخته و شناساندن سراینده آن ضروری می‌نماید.

۱-۱- پیشینه پژوهش

درباره معرفی و تصحیح منظومه‌های حماسی دینی، پژوهش‌های متنوعی انجام شده است؛ از جمله صفا (۱۳۳۳) در فصل چهارم حماسه‌سرایی در ایران، دوازده منظومه حماسی دینی را در ادب فارسی معرفی می‌کند. خیام‌پور (۱۳۳۴) در پژوهش خود با عنوان «چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه» مختصری از کهن‌ترین منظومه حماسی دینی فارسی (علی‌نامه) معرفی می‌کند. شفیع کدکنی (۱۳۷۹) در مقاله مفصلی با عنوان «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم» ویژگی‌های سبکی و ادبی و فواید واژگانی منظومه علی‌نامه را معرفی و تحلیل می‌کند. رزمجو (۱۳۸۱) در کتاب قلمرو ادبیات حماسی ایران به خاستگاه و علل رواج منظومه‌های دینی اشاره می‌کند. محمود امیدسالار (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «ملاحظات درباره نسخه خطی علی‌نامه» مشخصات این نسخه خطی را معرفی می‌کند. خالقی مطلق (۱۳۸۶) در مقاله ارزنده «حماسه» انواع جریان‌های حماسه‌سرایی و تحلیل

خاستگاه حماسه‌های دینی را بیان می‌کند. شهبازی (۱۳۹۳) در مقاله «حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی» به تحلیل چگونگی شکل‌گیری، ویژگی‌ها و جایگاه منظومه‌های دینی در ادب فارسی اشاره می‌کند. در حوزه تصحیح منظومه‌های حماسی دینی نیز پژوهش‌های درخوری انجام شده است: از جمله طالبیان و مدبری (۱۳۷۹) منظومه حمله حیدری راجی کرمانی را تصحیح و معرفی کرده‌اند. بیات و غلامی (۱۳۸۹) منظومه علی‌نامه ربیع و رضایی و فرحزادی (۱۴۰۰) منظومه تکمله آزاد بر حمله حیدری باذل مشهدی را تصحیح و به جامعه ادبی معرفی کرده‌اند. البته در حوزه تصحیح منظومه‌های حماسی دینی، نسخه‌های تصحیح‌نشده و ارزشمند بسیاری هنوز در کتابخانه‌ها و موزه‌های داخل و خارج از کشور ناشناخته باقی مانده است. مثنوی ثاقب از منظومه‌های ناشناخته حماسی شیعی است که به‌تازگی نگارندگان به تصحیح و شرح آن همت گماشته‌اند. بنابراین پژوهش حاضر در بین پژوهش‌های این حوزه، نخستین مقاله‌ای است که منظومه مثنوی ثاقب و ویژگی‌های نسخه خطی آن را معرفی می‌کند و در پی اثبات انتساب منظومه به سراینده است.

۲-۱- روش پژوهش

پژوهش حاضر براساس روش کتابخانه‌ای و سندپژوهی، نسخه خطی مثنوی ثاقب را معرفی می‌کند. به این‌گونه که دست‌نویس این منظومه به‌طور دقیق، مطالعه و مشخصات دست‌نویس و ویژگی‌های زبانی و سبکی آن استخراج شده است. سپس با استناد به قرائن و شواهد متن منظومه و انطباق سبک و محتوای آن با دست‌نویس دیوان اشعار شاعر و استناد به تذکره‌های عصری، انتساب منظومه به سراینده اثبات شده است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- معرفی منظومه و اهمیت آن

مثنوی ثاقب از منظومه‌های حماسی و دینی دوره قاجار است که در بحر متقارب مثنی محذوف سروده شده است. تاریخ سرودن منظومه به‌طور دقیق مشخص نیست. در متن منظومه نیز اشاره صریح یا غیرصریحی به آن نشده است، اما با توجه به تاریخ کتابت آن (۱۲۵۵ هـ.ق.) و تاریخ وفات شاعر (۱۲۵۸ هـ.ق.) و نیز سایر قرائن، احتمال می‌رود در یکی از سال‌های اواخر سده دوازدهم یا اوایل سده سیزدهم به نظم درآمده باشد. درباره سراینده و عنوان دقیق منظومه نیز متأسفانه به‌دلیل افتادگی بخش دیباچه منظومه، اشاره صریحی به نام شاعر و عنوان منظومه نشده است؛ اما با قرائن و اشاراتی چون تطبیق سبک منظومه با دیوان اشعار سراینده، تاریخ کتابت نسخه، ذکر تخلص شاعر و سایر قرائنی که به‌تفصیل درباب آن بحث خواهد شد، این منظومه حماسی شیعی به محمدحسین ثاقب اصفهانی نسبت داده می‌شود. از تاریخ ولادت شاعر نیز اطلاع دقیق و مستندی در دست نیست، اما با استناد به تذکره‌هایی که شرح حالی از او گزارش داده‌اند، محمدحسین اصفهانی متخلص به «ثاقب» از شاعران و ادبای نیمه دوم قرن دوازدهم و نیمه نخست قرن سیزدهم، از خاندان ملا محمد بن ملک احمد بوده است. او در اصفهان علم و ادب آموخته، سپس در تهران به دربار فتحعلی‌شاه قاجار راه یافته و تاریخ‌خوان محفل خاقانی بوده است (بهار اصفهانی، ۱۲۵۹: گ. ۸۴-۸۶؛ دیوان‌بینگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۵۱-۳۵۲؛ وفا زواره‌ای، ۱۲۴۵: ذیل ثاقب؛ مهدوی، ۱۳۸۷: ج ۲، ۷۷۲). همچنین با استناد به آثار شاعر، وی مدیحه‌سرای سرسپرده اهل بیت بوده است.

درباره اهمیت این منظومه حماسی شیعی، افزون‌بر نکاتی که پیش از این به آن اشاره شد، نکته درخور توجه این است که شاعر، روایتی همراه شرح جزئیات رویدادها و وقایع غزوات حضرت نبی(ص) منطبق با برخی از منابع معتبر تاریخی اسلام، نظیر *تاریخ الطبری* یا *تاریخ الامم و الملوک* محمد بن جریر طبری (طبری، ۱۳۸۷ق: ج ۲، ۵۶۸-۵۷۸) و *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد* محمد بن محمد شیخ مفید، از غزوه بدر، اُحد، احزاب و خیبر ارائه می‌دهد (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ۹۸-۱۰۴). بر اساس این، به احتمال زیاد سراینده در نظم منظومه از مأخذ معتبری بهره گرفته است که متأسفانه به دلیل افتادگی برگه‌های آغازی دست‌نویس، مأخذ مستند شاعر به طور دقیق مشخص نیست. مثنوی *ثاقب* برخلاف منظومه‌هایی چون *خاوران‌نامه* ابن حسام خوسفی که به افسانه و تخیل آمیخته است، روایتی واقعی از مغازی و مناقب حضرت نبی(ص) و علی(ع) ارائه می‌دهد؛ از این رو، این منظومه افزون‌بر ارزش‌های ادبی و زبانی بین منظومه‌های حماسی شیعی از حیث نقل روایت‌های واقعی، توصیف دقیق صحنه‌ها، معرفی دقیق شخصیت‌ها و توصیف جزئی مکان‌ها، شایان تأمل است. نکته مهم دیگری که درباره ناشناختگی و گمنامی این منظومه باید به آن اشاره کرد، اینکه مثنوی *ثاقب* با این عنوان، ذیل مدخل *ثاقب اصفهانی* در هیچ‌یک از فهرس‌نسخ خطی به دلیل نبود فهرست‌نگاری دقیق، بازیابی نمی‌شود (درایتی، ۱۳۹۱: ج ۹، ذیل *ثاقب*). در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ایران نیز از این منظومه با عنوان «مثنوی مذهبی»، یاد شده است (انوار و دیگران، ۱۳۹۵: ج ۴، ذیل *ثاقب*). این ناشناختگی و گمنامی منظومه و ارزش‌های ادبی، زبانی و واژگانی آن، ضرورت تصحیح و معرفی آن را ایجاب کرد.

۲-۲- مشخصات نسخه

نسخه خطی مثنوی *ثاقب*، در تملک شخصی به نام میرزا رجب‌علی خان بوده است و کاتبی به نام علی‌مردان شاه در تاریخ روز دوشنبه ۲۰ رجب المرجب سال ۱۲۵۵هـ ق. یعنی دقیق سه سال پیش از وفات شاعر (۱۲۵۸هـ ق.)، کتابت آن را به پایان رسانده است. نسخه خطی آن با جلد لاکی زرشکی، ترنج و سرترنج و کتیبه ضربی با گل و بوته، مجدول، عطف تیماج سبز با کاغذ فرنگی نخودی و خط نستعلیق خوش با شماره ۱۵۷۵۲ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود. در صفحه نخست این دست‌نویس، با خطی غیر از خط کاتب که به نظر می‌رسد خط مالک نسخه یا صحاف باشد، عنوان «مثنوی *ثاقب*» درج شده است. با جست‌وجو در فهرست نسخ خطی، مشخص شد تنها نسخه خطی موجود این منظومه در کتابخانه ملی ایران است. درباره تعداد ابیات دست‌نویس این منظومه باید اشاره کرد این منظومه در ۱۰۰ برگ و در مجموع در ۲۰۰ صفحه و در هر صفحه آن ۲۲ بیت کتابت شده است. صفحاتی که سرنویس دارد، سرنویس به جای یک بیت قرار گرفته است؛ بنابراین با احتساب ۸۱ سرنویس نسخه که از مجموع ابیات کسر می‌شود، در مجموع دست‌نویس این منظومه، شامل ۴۳۱۹ بیت است. با وجود این با توجه به افتادگی دیباچه این نسخه خطی و محتوای ابیات ابتدایی موجود که نشان می‌دهد روایت منظومه از میانه یک داستان نقل شده است، می‌توان احتمال داد این منظومه حماسی شیعی، حدود ۴۵۰۰ بیت یا اندکی بیش از آن بوده است. با وجود از بین رفتن دیباچه این منظومه، خوشبختانه صفحات میانی و ابیات پایانی و نیز ترقیمه نسخه، موجود است و اطلاعات ارزشمندی به مخاطب می‌دهد. درباره عناوین متن منظومه نیز باید گفت همه ۸۱ عنوان آن با شنگرف و به خط خود کاتب نگاشته شده‌اند.

۲-۳- عنوان منظومه و سبب نظم آن

باتوجه به اینکه برگه‌های آغازین این نسخه خطی از بین رفته و اثری از آن باقی نمانده است تا اطلاعات موثق و مستند به مخاطب ارائه دهد، به همین دلیل نام دقیق منظومه و سراینده آن مشخص نیست، اما در میان منظومه و برگه پایانی به‌طور غیرصریح به نام شاعر و عنوان منظومه اشاراتی شده است. به‌طور نمونه در برگه پایانی به خطی غیر از خط کاتب که به نظر می‌رسد خط مالک نسخه باشد، عبارت «این کتاب حمله حیدری مال میرزا رجب‌علی خان» درج شده است که به عنوان دیگر منظومه اشاره دارد. همچنین در بخش‌هایی از متن منظومه عناوینی دیده می‌شود که به نام و تخلص شاعر اشاره دارد. به‌طور مثال در برگه پنجاه و هفت دست‌نویس منظومه که موضوع بازگشت حضرت محمد(ص) از مکه به مدینه مطرح شده است، شاعر در چند بیت این‌گونه حضرت نبی(ص) را مدح می‌کند:

چو این داستان شد ز نظم تمام	نظر دارم از لطف خیرالانام
که در نظم فکرم برآرد بلند	لوای کلامم کشد بر پرنده
که آرم دگر داستان‌ها تمام	به نام نبی نغز و دلکش به کام

(گ ۵۷پ)

سپس عنوان داستان و روایت بعدی را چنین برمی‌گزیند: «داستان اُحد و احزاب و خبیر من کلام ثاقب مادح پیامبر»؛ گزینش این عنوان، گویای نام یا تخلص شاعر است. همچنین در جای دیگری از صفحات پایانی منظومه، شاعر آشکارا واژه «ثاقب» را در مفهوم ایهامی به‌کار گرفته است:

خود این فکر من فکر صایب بود	بر بخرد این رای ثاقب بود
-----------------------------	--------------------------

(گ ۱۰۰ارو)

گزینش واژه «ثاقب» در صفحات پایانی منظومه، نشانه دیگری است که شاعر به‌شیوه‌ای برای جلب نظر مخاطب آن را در متن گنجانده است. باوجود این اشارات اندک متأسفانه در هیچ جای دیگری از منظومه اشاره صریح یا غیرصریحی به نام شاعر یا عنوان منظومه نشده است. لازم است اشاره شود که این دو شاهد مثال، فقط یکی از چند استدلالی است که در انتساب منظومه به شاعر در متن دست‌نویس ذکر شده است. در ادامه بحث به شواهد و دلایل دیگر انتساب منظومه به سراینده اشاره خواهد شد. درباره سبب نظم منظومه نیز به‌دلیل نبود دیباچه و نداشتن اشاره صریح یا غیرصریح در متن اشعار، جز انگیزه شخصی و ارادت به خاندان عصمت و طهارت، دلیل دیگری وجود ندارد.

۲-۴- ساختار و محتوای منظومه و منابع شاعر در روایت آن

ساختار روایت منظومه براساس نوعی نظم و ترتیب، وقایع و رویدادهای مهم غزوات پیامبر(ص) به‌ترتیب سیر رخداد آنها از غزوه بدر، اُحد، احزاب تا فتح خبیر سروده شده است. به این‌گونه که در هریک از این غزوات، روایتی از مقدمات شروع غزوه، علل و عوامل آن، تصمیم‌های تأثیرگذار پیامبر(ص)، شرح دلاوری‌های حضرت علی(ع)، دلایل شکست یا پیروزی و اشخاص تأثیرگذار در هریک از غزوات با ذکر جزئیات وقایع نقل می‌شود. شاعر در میان منظومه به تناسب شرح پیروزی‌های حضرت علی(ع) در هریک از غزوات، اشعار زیبایی در منقبت حضرت نبی(ص) و حضرت علی(ع)، می‌سراید که جذابیت دوچندانی به روایت منظومه می‌بخشد.

درباره محتوا و ارزش متن منظومه باید گفت سراینده، روایت جذاب و خواندنی از غزوه‌های پیامبر(ص) در نهایت ایجاز و به دور از هر نوع توصیف‌های ملال‌آور، ارائه می‌دهد؛ بنابراین از این نظر، مخاطب با مطالعه منظومه‌ای نسبتاً کوتاه در قیاس با منظومه‌های دینی متقدم و هم‌عصر، با سیره و مغازی پیامبر(ص) آشنا می‌شود. از منابع مستند و روایت شاعر در سرودن منظومه و شخص یا اشخاصی که اثر به او تقدیم شده است، با توجه به از بین رفتن دیباچه منظومه، اثر و نشانه‌ای در دست نیست. همچنین در بین روایت منظومه و ابیات نیز اشاره صریح یا غیرصریحی به این منابع دیده نمی‌شود. اما با توجه به ابیات پایانی، این‌گونه استنباط می‌شود که این منظومه حماسی شیعی، همچون حماسه‌های دینی پیش از خود، در این نوع ادبی تا حد زیادی خوش درخشیده است. ابیات پایانی منظومه، نشان از ارادت خاص شاعر به عنایات حضرت نبی(ص) و حضرت علی(ع) دارد. شاعر اذعان می‌کند عنایت ویژه آنها شامل حال او شده است که توفیق یافته است این منظومه را به پایان برد. نمونه‌ای از ابیات پایانی منظومه:

بخواه از عنایات خیبرگشا	که یاری نماید به گیتی ترا
که این نامه نامی آید تمام	ز نظم تو بر نام خیرالانام
گر این بایدت نام در هر دو دار	بلند آید و خود شوی نامدار
سرافکنده‌ای چون ز افعال خویش	سینه‌نامه‌ای چون ز اعمال خویش
شود شسته آن نامه زین نامه‌ات	که مدح نبی زد رقم خامه‌ات
تویی مداح آن که خواندش خدا	شفیع خلایق به روز جزا
چه باکت ز عصیان چه بیم از گناه	که باشد شفیعیت حبیب اله
نکردی چو مداحی عمر و زید	مخور غم که فردا برونی ز قید
به مداح همت بلند چنین	صله بس دهد سیدالمرسلین
چو فردا معین تو هست آن جناب	خود امروز زاو می‌شوی کامیاب
چو ختم آمد از نظم این داستان	ز گفتار داننده باستان
به سوی فدک روی نظم آورم	اگر خود پیامبر شود یاورم

(گ ۱۰۰پ)

نکته ظریفی که در این بیت آخر منظومه نهفته است اینکه در ظاهر شاعر منظومه دیگری به نام «فدک» داشته و یا در ادامه غزوه خیبر در این منظومه، روایت داستان فدک در منظومه دیگری ادامه یافته است که می‌توانست در انتساب منظومه به سراینده راه‌گشا باشد؛ اما جست‌وجوی نگارندگان، متأسفانه راه به جایی نبرد.

۵-۲- رسم الخط نسخه

درباره رسم الخط نسخه و شیوه کتابت کاتب باید به دانش و احاطه علمی او بر موضوع اذعان کرد؛ زیرا متن دست‌نویس، پیراسته و بدون اغلاط فاحش نگارشی است. بررسی متن نسخه خطی، نشان از دقت او در ضبط صحیح واژگان دارد و اینکه در همه بخش‌های نسخه، شیوه یکسانی در پیش گرفته است. درباره ویژگی‌های خود نسخه نیز باید اشاره کرد بیشتر برگه‌های آن جز چند صفحه معدود، مخدوش نیست و اثری از پاک‌شدگی جوهر یا نمدگی ندارد. برخی از ویژگی‌های رسم الخط نسخه به شرح ذیل است:

۱. کتابت حرف «گ» به شکل «ک» در همه بخش‌های نسخه:

مکر فتح خیبر رساندت به کوش ز کردون کردنده اکنون سرورش
(گ ۹۸ پ)

۲. کتابت حرف «پ» به شکل «ب»:

به هنگام بیکار آن گنج زر مرا شد ز دست تصرف به در
(گ ۹۲ ر)

۳. کتابت حرف «ب» به دو شکل «ب» و «پ»:

چو بشنید این آن سگ بدسگال ز شیر خدا حیدر پی‌همال
(گ ۸۵ ر)

سر مرد مردانه در پای دار بود به ز پی پای کارزار
(گ ۸۶ ر)

۴. کاربرد حرف «ژ» به دو شکل «ز» و «ژ»:

از آن روی حارث ز آوردگاه سوی دز پس آورد یکسر سپاه
(گ ۷۴ ر)

همه در و غا قارن و بیژنند هم‌آورد هومان و رویین تنند
(گ ۲۸ ر)

۵. اشتباهات سهوی کاتب:

علی گر به میدان غظنفر فر است یل و صفدر و گندآور است
(گ ۱۸ ر)

بفرمود تا حیدر نامور بپوشد صلاح و ببندد کمر
(گ ۷۰ پ)

۶. پیوسته‌نویسی و جدانویسی واژگان: نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

در باره پیوسته‌نویسی و جدانویسی واژگان، باید اشاره کرد که حرف «ب» در اغلب موارد به واژه بعد از خود، پیوسته نوشته می‌شود: بجز (گ ۱ر)، بکف (گ ۸ر)، بدست (گ ۲۴ر)، بمردان (گ ۳۲پ)، بیغما (گ ۳۷ر) بتاراج (گ ۶پ)؛ «می» نشانه استمرار در اغلب موارد پیوسته نوشته می‌شود: میخواستم (گ ۲پ)، نمیخواهد (گ ۷پ) میکشد (گ ۱۴ر) حرف تعریف «آن» نیز در اغلب موارد، به شکل پیوسته به کلمه بعد نوشته می‌شود: آنجناب (گ ۱۵ر)، آنکه (گ ۴۳ر)؛ اما گاهی نیز به شکل جدا نوشته می‌شود: آن سپه (گ ۵۳پ)

۶-۲- ویژگی‌های بلاغی منظومه

شاعر در مثنوی ثاقب به تناسب کلام و محتوای شعرش از صنایع ادبی و بلاغی متنوعی اعم از تشبیه، استعاره، کنایه، جناس، ایهام، تلمیح، ارسال‌المثل، لف و نشر، واج‌آرایی، تشخیص، تشابه‌الاطراف، اغراق و... بهره می‌گیرد، اما به‌طور کلی، ساختار زبان شعر او پیچیده و مبهم نیست و صنایع بدیعی و بلاغی، به‌طور طبیعی و به‌دور از هرگونه تصنع، بر ذهن و زبان وی جاری می‌شوند.

تشبیه و انواع آن: شاعر به تناسب نوع حماسی اثر و شاید متأثر از منظومه‌های حماسی متقدم، بیشتر از تشبیهات ساده از نوع حسی به حسی بهره می‌گیرد. با استناد به نمونه‌های استخراج‌شده از منظومه در کمتر بیتی دیده شده است که سراینده از تشبیهات عقلی یا تشبیهات وهمی استفاده کرده باشد:

ز پولاد پوشان آهن کلاه شد آینه‌سان عرصه رزم‌گاه
(گ ۲۶پ)

نوندش پی رزم چون شد روان مه نو شدش نعل و میخ اختران
(گ ۴۱ر)

استعاره و انواع آن: سراینده در این منظومه، از میان انواع استعاره‌های ادبی، اغلب از استعاره مصرّحه با قرینه‌های مشخص، بهره گرفته است. از این رو استعاره‌های شعر او درخور فهم و ساده است:

در دُرُج گوهرفشانش گشود به مدح و مناقب زبانش گشود
(گ ۱۵ر)

شه چین چو انداخت زرین لوا درفش شه زنگ آمد به پا
(گ ۴۸پ)

جناس و انواع آن: با استناد به نمونه‌های استخراج‌شده از متن منظومه، شاعر از میان سایر صنایع بلاغی و بدیعی، به کاربرد انواع جناس توجه ویژه‌ای داشته و طیف وسیعی از انواع جناس تام، جناس مرکب، جناس مصحف، جناس اشتقاق، جناس ناقص حرکتی، جناس ناقص افزایشی، جناس اختلاف در مصوت، جناس لفظ و... را به کار گرفته است:

روان شد پیمبر روان جهان ملک در رکابش فلک در عنان
(گ ۳۸ر)

پلنگ از پرنگش به میدان جنگ شدی رنگ رنگ و نکردی درنگ
(گ ۵۳ر)

تلمیح: با توجه به نوع حماسه دینی، ساختار بیشتر تلمیحات به کار رفته در منظومه، ساختی از اشاره به آیات و احادیث یا اشاره‌گونه‌ای به ماجراهای غزوات حضرت نبی (ص) و حضرت علی (ع) است:

تُرا مغفر از لافتی بر سر است ترا جوشن از هل آتی در بر است
(گ ۱۸ر)

ارسال‌المثل: بهره‌گیری شاعر از ضرب‌المثل‌ها به‌عنوان یکی از صنایع بلاغی، افزون‌بر ارزش ادبی منظومه، نشان از تأثیرپذیری وی از زبان روزمره و عامیانه دارد:

سزا نیست تنها فرازم لوا که ناید ز یک دست هرگز صدا
(گ ۵۹ر)

چو قطره شود جمع دریا شود که موجش بر اوج ثریا شود
(گ ۸۲پ)

ایهام و انواع آن: با توجه به ساختار زبانی و سبک شاعر که تمایل به ساده‌گویی دارد، ایهام و انواع آن در منظومه وی کمتر به کار رفته است. با این وصف در شعر او نمونه‌هایی از ایهام‌های ظریف دیده می‌شود:

عقاب خدنگش چو بگشاد بال عدویش غراب آمد اندر جدال
(گ ۲۱ ر)

کنایه:

چو عباس گفت پیمبر شنید ز حیرت انامل به دندان گزید
(گ ۵۱ پ)

لف و نشر:

درید و برید آن سپه را تمام بر و سر به میدان ز رمح و حسام
(گ ۱۹ پ)

بسی را شکست و بسی را بیست یدالله سر و پا و بازو و دست
(گ ۷۱ ر)

تشابه‌الاطراف: شاعر در مثنوی ثاقب، گاه برای تأکید بر یک موضوع مهم یا توصیف موضوع خاصی، از انواع تکرار بهره می‌گیرد. در اشعار ذیل، شاعر در وصف شجاعت و منقبت حضرت علی (ع)، برای تأکید، نام مبارک آن حضرت را در ابتدای هر مصراع به‌طور مکرر و مشابه ذکر کرده است:

علی صفدر خصم در کارزار علی شیر دادر و خنجرگذار
علی صاحب صارم لافتی علی گوهر افسر هل اتی
علی علت غایی از هفت و چار علی در غدیر از نبی شهریار
(گ ۲۷ پ)

۲-۷- ویژگی‌های زبانی و سبکی منظومه

درباره زبان شعری منظومه باید به این نکته اشاره کرد که زبان بیشتر بخش‌های آن، زبان حاکم بر منظومه‌های حماسی دینی پیشین است؛ یعنی زبان مطمئن منظومه‌های حماسی که در بحر متقارب خوش نشسته است، اما در ابیاتی از منظومه، هر چند بسیار اندک، به‌وضوح نشانه‌هایی از کاربرد زبان روزمره عصر قاجار دیده می‌شود که نشان از متأثر بودن شاعر از زبان عامیانه آن دوره است. درباره ویژگی‌های زبانی این منظومه در لایه آوایی و واژگانی (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۳۷-۲۴۰)، باید گفت سبک آن بیشتر متأثر از سبک فردوسی در شاهنامه است. مهم‌ترین مشخصه‌های زبانی و سبکی منظومه عبارتند از:

۱. کاربرد «آبا» به جای «با»:

به تکبیر آمد حبیب اله ابا نامداران یثرب سپاه
(گ ۴۷ ر)

۲. کاربرد متمم با دو حرف اضافه:

و دیگر که دشمن به صلح اندر است طلبکار باج و خراج و زر است
(گ ۶۱ ر)

۳. کاربرد «اندر» به جای «در»:

بپرسید عتبه یل اندر عرب از آن نامداران ز نام و نسب
(گ ۴۷ ر)

۴. کاربرد «مر» پیش از مفعول:

پیمبر مر او را به بر درگرفت سرش را بر از چرخ اخضر گرفت
(گ ۱۷پ)

۵. کاربرد «نوز» به جای «هنوز»:

ز سگ جانیش نوز جان در تنست به جان کنند اهریمن ریمن است
(گ ۲۴ر)

۶. کاربرد الف اطلاق (الف اطلاق به سبک خراسانی در منظومه نمونه‌های معدود و محدودی دارد):

سرش بی‌تن و تن به خاک آیدا ز ناپاکیش دهر پاک آیدا
(گ ۱۹پ)

۷. کاربرد «ایدر» و «ایدون»: کاربرد ایدر، ایدون و هم‌ایدون در مثنوی ثاقب، نمونه‌های بی‌شماری دارد؛

از این رو، این نوع کاربرد زبانی و واژگانی، ویژگی شاخص سبکی این منظومه حماسی است.

به امرت شدم راهنمای قریش که ایدر به کینم کشیده است جیش
(گ ۴۴ر)

هم ایدون به پای خود آمد به دست به کین خود آید چون پیل مست
(گ ۴پ)

۸. کاربرد فعل «یارستن» در معنای جرأت‌کردن و توانستن:

نیارست چون خصم دین کارزار به حیدر نهادند رو بر فرار
(گ ۸۶پ)

۹. کاربرد فعل «شدن» در معنای رفتن:

شدم من به میدان بیایید زود که شب آورم روز را بر یهود
(گ ۸۱ر)

۱۰. کاربرد کلمات با تغییر در مصوت: یکی از ویژگی‌های زبانی سبک شعر خراسانی، کاربرد واژگانی است

که در آن مصوت بلند به مصوت کوتاه تبدیل می‌شود (شمیسا، ۱۳۸۳: ۶۱-۶۲). در این منظومه حماسی نیز، متأثر از سبک خراسانی، در بیشتر اوقات از شکل مخفف و کوتاه‌شده کلمات استفاده شده است:

در آن روز بُد در قبا مصطقی که بنهاد سر قاصدش زیر پا
(گ ۳۱ر)

نگون شد لوای قریشی سپه سر رایت دین برآمد به مه
(گ ۳۹ر)

۱۱. کاربرد زبان عامیانه و روزمره: یکی از ویژگی‌های سبکی متمایز مثنوی ثاقب در قیاس با منظومه‌های دینی

متقدم، بهره‌گیری شاعر از زبان روزمره دوره قاجار است. شاعر در این منظومه، متأثر از فرهنگ عامیانه و زبان روزمره گاه در متن شعر، واژگان و تعبیراتی از زبان عامه را به کار می‌گیرد:

ز دو تگه بازو یل نامور چنین زی سقر پای کردند سر
(گ ۴۹پ)

چو چشم خردشان نگردید و افتادند در ژرف بحر بلا
(گ ۷۲پ)

ز کوپال شد خورد خود یلان بنالید بر حال گردان کمان
(گ ۷۵پ)

۱۲. کاربرد نام آواها و واژگان مربوط به جنگ و جنگ‌افزارها: در بحث تحلیل آوایی، اغلب از مترادف آواها در واژگان، نوعی هم‌حروفی یا صدامعنایی جنگ‌افزارها، مثل ترنگ کمان، شپاشاپ پیکان، چکاچاک تیغ، جرنگ دبوس و... به ذهن تداعی می‌شود:

گذشت از فراز سپهر شمس چکاچاک تیغ و جرنگ دبوس
(گ ۴۸ر)

شپاشاپ پیکان و ترنگ کمان بلند از زمین شد به هفت آسمان
(گ ۷۵پ)

۸-۲- فواید لغوی و ارزش واژه‌شناسی منظومه

مثنوی ثاقب به دلیل متأثر بودن سراینده آن از سبک و زبان شاهنامه، از نظر ساختار زبانی و ارزش واژه‌شناسی، درخور توجه است. شاعر در این منظومه حماسی دینی، طیف وسیعی از واژگان کهن و نادر فارسی را به کار می‌گیرد؛ از این نظر این منظومه، گنجینه گران‌بهایی از لغات و ترکیبات فارسی کهن است که بعضی از آنها در فرهنگ‌ها شواهد اندکی دارند. شاهد مثال‌های ذیل نمونه‌ای چند از بسیار است:

آرسن: مجلس، انجمن (برهان، ۱۳۴۲: ذیل «آرسن»؛ مجمع، مجلس بزم (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «آرسن»)).
وز آن پس یکی آرسن آراستند ز لات و هُبل یاوری خواستند
(گ ۲۸ر)

اسپریز: اسپرسپ، اسفرسف: میدان، رزم‌گاه (برهان، ۱۳۴۲: ذیل «اسپریز و اسپرسپ»؛ اسپرس، اسپریز، اسپریس، اسفریس: میدان اسب دوانی (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «اسپرس»)).

برانگیختند اسب در اسپریز به بازو کمان و به کف تیغ تیز
(گ ۳۷ر)

اودر: به فتح اول و کسر دال مهمله، برادر پدر که به عربی عم گویند (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل «اودر»؛ برادر پدر که عمو نیز گویند (نقیسی، ۱۳۵۵: ذیل «اودر»)).

چو حیدر چنین اودر خویش دید رخ ارغوانیش شد شنبلیله
(گ ۵۲ر)

بیوراسب: لقب ضحاک است (رامپوری، ۱۳۳۷: ذیل «بیوراسب»؛ اسم خاص است مرکب از بیور (ده هزار) و اسب، لقب ضحاک بوده، زیرا ده هزار اسب بر درگاه او بوده است (تتوی، ۱۳۳۷: ذیل «بیور و بیور»)).

چه غم گر بود خصم ما بیوراسب فریدون‌فش آیم در اسپرسپ
(گ ۳۲پ)

تَخشا: بر وزن احشا، سعی‌کننده و کوشنده (برهان، ۱۳۴۲: ذیل «تَخشا»؛ تَتوی، ۱۳۳۷: ذیل «تَخشا»).

تن آسانی من ز تخشا شدی عدو زیر دستم به هیجا شدی
(گ ۱۷پ)

تُرس: سپر (شاد، ۱۳۳۶: ذیل «تُرس»؛ صفحه فولادی مستدیری که برای نگاهداری از آسیب شمشیر و جز آن بردارند، جمع کلمه اُتراس، تُراس، تُروس (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «تُرس»).

ز ترس آن لعین تُرس بر سر کشید چو شمشیر دست یدالله دید
(گ ۴۰ر)

ریبال: شیر بیشه (نفیسی، ۱۳۵۵: ذیل «ریبال»؛ شیر که اسد باشد (شاد، ۱۳۳۶: ذیل «ریبال»).

گریزان شدند از هژبر اله چو روبه ز ریبال در رزم‌گاه
(گ ۸۶پ)

ساله: لشکری که در پس سر قلب نگاه دارند (برهان، ۱۳۴۲: ذیل «ساله»؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «ساله»).

که بر ساله سالار شیر خداست چو شیر خدایست خیرگشاست
(گ ۷۹ر)

شَم: ناخن و چنگال شیر یا هر حیوان درنده (نفیسی، ۱۳۵۵: ذیل «شَم»؛ چنگال شیر: چون شاه بگیرد به کف

خود شمشیر / از بیم بیفکند ز کف‌ها شَم شیر (عسجدی، به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «شَم»).

شَم از شیر افتد ز شمشیر او کند کار یکرو ز تیغ دورو
(گ ۵۳ر)

غَو: نعره کشیدن بود (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ذیل «غَو»؛ صدای سخت بلند باشد مانند فریادی که بهادران در

روز جنگ کنند (انجو شیرازی، ۱۳۵۱: ذیل «غَو»).

غو کوسشان شد برآمد به گوش فلک را بدیدد گوش آن خروش
(گ ۵۶ر)

کنارنگ: (ک / ک) به زبان پهلوی مرزبان را گویند (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کنارنگ»؛ والی و خداوند زمین

باشد. چه «کنا» به معنی زمین و «رنگ» به معنی والی و خداوند هم آمده است (شاد، ۱۳۳۶: ذیل «کنارنگ»).

چنین است امر حبیب اله پیمبر کنارنگ اورنگ جاه
(گ ۸۷پ)

گوانجی: مرکب از گوان (جمع گو) + جی (پسونند اتصاف): به معنای دلیر، پهلوان، سپهسالار (برهان، ۱۳۴۲:

ذیل «گوانجی»؛ عزیز و گرامی، گرانها و پُرقیمت (شاد، ۱۳۳۶: ذیل «گوانجی»).

گوانجی ضراره یکی کو به جنگ گشادی چو ضرغام ارغنده چنگ
(گ ۳۷، گ ۶۱ر)

وَخشور: به فتح اول بر وزن دستور، پیغمبر و رسول را گویند و به ضم اول هم آمده است (برهان، ۱۳۴۲:

ذیل «وَخشور»؛ (و / و) و خشور در لغت به معنی حامل کلام آسمانی است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «وَخشور»).

چو و خوشور دید آن لعین را ز دور به حیدر بگفت ای یل پیل زور
(گ ۱۳ر)

۹-۲- مستندات مهم در انتساب منظومه به شاعر

در فرهنگ سخنوران، از دوازده شاعر با نام یا تخلص «ثاقب» یاد شده است. برخی از آنان چون ثاقب بخارایی و ثاقب سرهندی از سرایندگان سده یازدهم و برخی چون ثاقب فیروزکوهی از سرایندگان قرن چهاردهم و چهار تن با نام ثاقب هندی که هیچ‌یک مداح ائمه اطهار(ع) نبوده‌اند. از این میان فقط سه شاعر با نام ثاقب اصفهانی، ثاقب کرمانی (یزدی) و میرزا اسماعیل خان ثاقب از شاعران نیمه دوم قرن دوازدهم و سده سیزدهم‌اند (خیام‌پور، ۱۳۴۰: ۱۲۱). صاحب تذکره *ریحانه الادب* نیز از دو شاعر با عنوان ثاقب، نام می‌برد که یکی با نام ثاقب هندی، مداح ائمه اطهار(ع) نبوده و دیگری از مشایخ مولویه در سده دوازدهم است (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ج ۱، ۳۶۳). همچنین مؤلف تذکره *حدیقه الشعراء* که از تذکره‌های مهم دوره قاجار در شرح حال شاعران و عارفان و صوفیان آن دوره از سال ۱۲۰۰ تا ۱۳۰۰ هجری است، از شش تن از شعرا و عرفا با نام یا تخلص «ثاقب» نام می‌برد. از این بین چهار تن با نام ثاقب هندی از زمره عرفا بوده و هیچ‌یک مداح ائمه اطهار(ع) نبوده‌اند و دو شاعر با نام ثاقب اصفهانی و ثاقب کرمانی (یزدی) در منقبت ائمه اطهار(ع) اشعاری درخور توجه سروده‌اند (دیوان‌بیگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۵۱-۳۵۸). در نتیجه با توجه به گزارش این تذکره‌ها، از میان این شاعران فقط سه تن در نیمه دوم قرن دوازدهم و سده سیزدهم می‌زیسته‌اند که در منقبت ائمه اطهار(ع) اشعار درخور توجهی سروده‌اند که در ادامه ذکر می‌شوند.

اول، میرزا اسماعیل ثاقب اصفهانی (۱۲۷۶-۱۳۶۰ ق.) که در دست‌نویس تذکره *گنج شایگان*، متخلص به «شهاب»، ملقب به «تاج‌الشعرا»، مظهر فصاحت و بلاغت است. نیاکان او همه اهل علم و فضیلت معرفی شده‌اند که به واسطه یکی از اعمام خود که از اکابر انام و نوادر ایام بود، به دارالخلافه راه می‌یابد (دیباچه‌نگار اصفهانی، ۱۲۷۲: ۲۴۴-۲۴۸). همچنین در *تذکره‌القبور*، وی فرزند میرزا نصرالله لاری سمیرمی، معروف به «ثاقب دوم» و برادرزاده محمدحسین ثاقب اصفهانی، معرفی شده است (مهدوی، ۱۳۴۸: ۲۲۱). بنابراین با توجه به تاریخ تولد و به‌ویژه تخلص او و تاریخ نظم منظومه، انتساب منظومه به وی منتفی است.

دوم، میرزا زین‌العابدین ثاقب کرمانی (یزدی) متوفی در سال ۱۲۷۱ هـ. ق. از عرفا و حکما و پزشکان کرمانی مقیم یزد است که در سرودن انواع شعر مهارت داشت. بیشتر اشعار او مشتمل بر معارف و توحید و مدایح ائمه اطهار(ع) است (وامق یزدی، ۱۳۷۱: ۲۹۵). در تذکره *حدیقه‌الشعراء* در شرح حال ثاقب کرمانی (یزدی) آمده است: «از سلسله بزرگان و اجله عرفا و حکمای دارالآمان کرمان است. پدر نامدارش میرزا محمد سعید نیز سرآمد حکما و اطبای زمان خود بود.... قریب سی سال را در کرمان به تحصیل علوم پرداخت. سپس به یزد آمده، مشغول تحصیل انواع علم، خاصه طب شده تا در آن فن سرآمد اقران گردید.... در مراتب سخن‌گویی و انشاء شعر بر همه قسم قادر بوده، از اوایل عمر، چندان در قید تدوین اشعار نبوده، در اواخر به‌اصرار دوستان، بنای تدوین گذاشته، قریب چهار هزار بیت از قصاید و غزلیات و مثنویات جمع کرد که اغلب مشتمل بر معارف و توحید و مدایح ائمه اطهار(ع) می‌باشد (دیوان‌بیگی شیرازی، ۱۳۶۴: ۳۵۲-۳۵۳).

بنابر گزارش تذکره حدیقه الشعراء و تذکره میکده، هرچند ثاقب کرمانی (یزدی) نیز اشعار زیادی در مدح و منقبت ائمه اطهار(ع) دارد، به سه دلیل احتمال انتساب این منظومه به ثاقب کرمانی (یزدی)، ضعیف است: دلیل اول اینکه بیشترین شهرت او در حرفه طبابت بوده است تا شعر و شاعری و طبق قرائن، چندان مداومتی در حرفه شاعری نداشته است تا چنین منظومه‌ای مستقل بسراید؛ دلیل دوم اینکه بنابر قول صاحب حدیقه الشعراء، ثاقب کرمانی (یزدی) از اوایل عمر، چندان در قید تدوین اشعارش نبوده است تا منظومه‌ای به این طول و تفصیل تدوین کند؛ دلیل مهم دیگر اینکه طبق گزارش این دو تذکره، مجموع اشعار او اعم از غزل، قصیده و مثنوی، بیش از چهار هزار بیت نبوده است، درحالیکه مثنوی ثاقب به تنهایی، متجاوز از چهار هزار و پانصد بیت است.

سومین شاعری که می‌شود این منظومه حماسی شیعی را به او نسبت داد، محمدحسین ثاقب اصفهانی، متخلص به «ثاقب» است. در دست‌نویس تذکره مدایح معتمدیه که دقیق یک سال پس از وفات شاعر در سال ۱۲۵۹ هـ. ق. نگاشته شده است، ذیل واژه «ثاقب» در معرفی این شاعر آمده است: «نام نامی و اسم گرامی اش میرزا محمدحسین، اعلی الله فی روضات الجنان جنانه، آسمان فصاحت را مهر، آفتاب بلاغت را سپهر، دانشوری بود به کمال فضایل آراسته و سخن‌گستری به جمیع محامد و محاسن شایسته، از دودمان سعادت‌نشان ملا ملک احمد قاضی عسکر است. الحق ادیبی بود آریب و فاضلی بود لیب، مترسلی شیرین‌بیان و مورّخی چرب‌زبان. در بدایت حال تحصیل انواع کمال نموده و گوی بلاغت از میدان درایت ربوده. نظماً و نثراً از همگان طاق و قولاً و فعلاً خمیرمایه اخلاق بود... در فن شعر استادی کامل و با فحول شعرای دیرین مقابل بود که در سنه هزار و دویست و پنجاه و هشت هجری، طایر روحش از عالم انس به حظیره قدس پرواز نمود» (بهار اصفهانی، ۱۲۵۹: گ ۸۴-۸۵). همچنین در تذکره مآثر الباقریه، ذیل مدخل «ثاقب» آمده است: «اسمش، آقا محمدحسین، خلف الصدق جناب ستوده آداب، مولانا ملک احمد بن مولانا محمد، الشهیر به قاضی عسکر است، مشارالیه جوانی است ستوده خصال، پسندیده احوال، رفیقی مهربان و شفیقی نکته‌دان. طبعش بلند و نظمش دلپسند است» (وفا زواره‌ای، ۱۲۴۵: ذیل ثاقب). نیز در تذکره القبر ذیل مدخل «ثاقب» آمده است: «میرزا محمدحسین خان لاوی، عمومی شهاب لاوی می‌باشد. شاعر و ادیب بوده و به ثاقب اول معروف است و میرزا اسماعیل خان را ثاقب دوم گویند (مهدوی، ۱۳۴۸: ۲۲۱). صاحب تذکره مکارم الآثار (شرح حالی در احوال رجال دو قرن سیزده و چهارده هجری)، ذیل مدخل «میرزا محمدحسین ثاقب» می‌نویسد: «وی از شعرای زمان خود بوده که کتابی به نام تاریخ جهان‌آرا دارد و در سال ۱۲۵۸ ق. فوت کرده است» (حبیب‌آبادی، ۱۳۶۴، ج ۴: ۱۵۷۷).

بنابر گزارش این تذکره‌ها، گرچه هر دو شاعر اخیر، یعنی میرزا زین‌العابدین ثاقب کرمانی (یزدی) و میرزا محمدحسین ثاقب اصفهانی در منقبت ائمه اطهار(ع) اشعاری سروده‌اند و انتساب منظومه کم و بیش به هر دو شاعر محتمل است، اما چند نکته مهم، انتساب منظومه را به ثاقب اصفهانی، بیشتر تقویت می‌کند که در ادامه بیان می‌شود. نکته اول، تخلص او به «ثاقب» در بخش غزلیات و قصاید دیوان اشعارش است. در غزلیات و به‌ویژه قصاید مدحی با ذکر تخلص «ثاقب» که بخش عظیمی از دیوان او را در بر گرفته است، شاعر ائمه اطهار(ع) به‌ویژه حضرت علی(ع) را مدح و منقبت می‌گوید (ثاقب اصفهانی، ۱۲۵۹: گ ۲۳-۱۳۲).

سرور دین و باعث ایجاد
آن امامی که حق ولیش خواند
شاه دین شیر بیشه هیجا
یا علی یک نظر به ثاقب کن
ولی حق وصی پیغمبر
از تبارک سرش نهاد افسر
صاحب تیغ و دلدل و قنبر
که شفیع‌اش شوی تو در محشر
(گ ۱۲۶ پ)

آنکه بر آستان او جبریل
تشنه کمان عشق را یکسر
خوش دلم زآنکه کار حشر تمام
سر فرزند به اوج مهر برین
دارم امید سال‌ها که نظر
ثاقب مبتلا مدام به مل
تا به سویش علی شه مردان
بهر جاروب شهپر اندازد
مست از جام کوثر اندازد
با علی حی داور اندازد
هر که دل به مهر حیدر اندازد
بر من زار ابتر اندازد
مهر شُبَیر و شبر اندازد
یک نگاهی به محشر اندازد
(گ ۱۲۳ ر)

برجستگی تخلص «ثاقب» در قصایدی که ثاقب اصفهانی در آنها حضرت علی (ع) را منقبت می‌گوید، به دلیل همسانی با مضمون مثنوی ثاقب به صورتی انتساب این منظومه را به او تقویت می‌کند.

نکته دومی که احتمال انتساب منظومه را به ثاقب اصفهانی قوت می‌بخشد، گفته صاحب تذکره مدایح معتمدیّه در معرفی وی است که در آن بر جنبه مورخ بودن او تأکید شده است: «وی مترسلی شیرین بیان و مورخی چرب‌زبان بود که در دیوان اعلی صاحب منصب جلیل بوده و در اوایل عمر از خاقان عرش مأوا به نگارش تاریخ جهان‌آرا مأمور گردیده» (بهار اصفهانی، ۱۲۵۹: گ ۸۴). بنابراین با توجه به منصب تاریخ‌خوانی و تاریخ‌نویسی ثاقب اصفهانی و آشنایی او با منابع تاریخی، روایت منظومه او از وقایع صدر اسلام، غزوات پیامبر (ص)، شخصیت‌ها و شرح اعمال آنها با مضمون اسناد تاریخی، کم‌وبیش منطبق است؛ بنابراین استدلال مورخ بودن او و تطبیق روایت منظومه با اسناد تاریخی تا حد زیادی، احتمال انتساب این منظومه را به وی بیش از پیش تقویت می‌کند. به‌طور مثال در صفحه ۱۲۲ نسخه خطی منظومه، شاعر در روایت غزوه احزاب از پنج تن از لشکریان دشمن به نام عمر بن عبدود، عکرمه ابن ابی جهل، هبیره بن ابی وهب، نوفل بن عبدالله و ضرار بن خطّاب، نام می‌برد که می‌توانند از خندق بگذرند؛ این موضوع در منابع تاریخی نیز دقیق تأیید شده است (طبری، ۱۳۸۷ق: ج ۲، ۵۷۳-۵۷۴ و شیخ مفید، ۱۴۱۳ق: ج ۱، ۱۰۰-۱۰۱). از این نمونه روایت‌های مستند وقایع تاریخی در منظومه شواهد بسیار دیده می‌شود.

نکته سومی که احتمال انتساب منظومه را به ثاقب اصفهانی قوت می‌بخشد، حجم و تعداد آثاری است که وی در منقبت ائمه اطهار (ع) سروده است و در مجموع بیش از سروده‌های ثاقب کرمانی (یزدی) است. ثاقب اصفهانی، علاوه بر مثنوی ثاقب که متجاوز از چهار هزار و پانصد بیت است، در بخش عظیمی از دیوان اشعارش (افشار و دیگران، ۱۳۵۴: ج ۹، ذیل ثاقب اصفهانی)، به‌ویژه در قصاید هفت‌بند مدیحه، تخمیس دوازده‌بند محتشم کاشانی و دوازده‌بند دوازده‌امام، حضرت علی (ع) و ائمه اطهار (ع) را مدح می‌کند:

ادخلت یا حسینِ علی روحنا فداک ای تشنه کام دشت بلا من ترا هلاک
 از لطف، یا حسین به فریاد ما برس چون رخت برکشیم ز فنا بستر مگاک
 چو رخت برکشیم من ازین وادی بلا جا چون کنم به ورطهٔ تاریک خوفناک
 دستم بود به دامت آن لحظه یا حسین
 ای نونهال باغ علی ماه مشرقین
 دارد امید ثاقب مسکین روسیاه از لطف یا حسین به سویش کنی نگاه
 (دیوان اشعار، گ ۱۲۸ پ)

بنابراین باتوجه به مباحثی که تاکنون طرح شد، دلایل انتساب منظومه به ثاقب اصفهانی این گونه است: دلیل نخست، مطابقت واژه «ثاقب» در دو بخش از دست‌نویس منظومه با تخلص شاعر در غزلیات و به‌ویژه قصاید منقبتی دیوان اشعارش است که با مثنوی ثاقب، هم‌مضمون است؛ دلیل دوم، استناد به تذکره‌های عصری در شرح احوال و آثار شاعر است که همهٔ قرائن و شواهد، احتمال انتساب را قوت می‌بخشد؛ دلیل سوم، مقایسهٔ سبک و محتوای منظومه با سبک و محتوای دیوان اشعار سراینده است که نشان از نوعی همسانی سبک و محتوا دارد؛ دلیل چهارم، انطباق تاریخ کتابت نسخه (۱۲۵۵ هـ ق) با سال وفات شاعر (۱۲۵۸ هـ ق) است که احتمال انتساب منظومه را به وی تقویت می‌کند؛ دلیل پنجم، روایت‌های مبتنی بر واقعیت‌های تاریخی از غزوات پیامبر (ص) است که قول صاحب تذکره معتمدیه مبنی بر مورخ بودن سراینده، این موضوع را تا حد زیادی تقویت می‌کند؛ دلیل ششم، استناد به قصاید هفت‌بند مدیحه، تخمیس دوازده‌بند محتشم کاشانی، دوازده‌بند دوازده‌امام و بسیاری از قصاید منقبتی شاعر با تخلص «ثاقب» است که از نظر محتوا، با محتوای مثنوی ثاقب، همخوان است و دلیل آخر، حجم و تعداد آثاری است که ثاقب اصفهانی در مدح و منقبت ائمهٔ اطهار (ع) سروده است که در مجموع بیش از سروده‌های ثاقب کرمانی (یزدی) است. یکی از زیباترین اشعار ثاقب اصفهانی که به مدح و منقبت ائمهٔ اطهار (ع) اختصاص یافته است، دوازده‌بند دوازده‌امام اوست. این دوازده‌بند، در آخرین برگه‌های دست‌نویس دیوان اشعارش، بر جای مانده است که به‌واقع، حسن ختام آن و بهترین نشانهٔ مذهب شیعهٔ اثنی‌عشری وی و دلیل دیگری بر انتساب منظومه به اوست:

دوازده‌امام

از عدم این نکتهٔ دُرِّ ثمین گشت عیان نام رسول امین
 اوست چو زینت‌ده عرش برین
 فاخته‌ای داشت به سروری مقام دوش همی‌خواند ز صوت این کلام
 هست مرا ورد همین صبح و شام تا که رسم من ز دو عالم به کام
 فاطمه بنت رسول الانام صلِّ علی بابک ام البتول
 یا علیاً انت وصی الرسول

حیدر صفدر شه‌ والا تبار چون ز نیام آوردش ذوالفقار
 بر کشد آن دم ز خوارج دمار

واقف اسرار نهران و علن سرور دین پادشه صف شکن
سرو گلستان علی آن حسن
وصف حسین ابن علی گو سخن تا شودت نکته چو در عدن
کرب و بلا گشته جدا سر ز تن
خاک ره مقدم زین العبا می کشم آن را به بصر توتیا
ابن حسین آن شه لب تشنه‌ها
باقر ابن علی آن خوش صفات بحر علومست و حل مشکلات
از کرمش دارم امید نجات
جعفر صادق مه برج کمال هادی دین صاحب عز و جلال
از شفق روش هلال انفعال
موسی کاظم شه دنیا و دین داده صفا وز ره دین مبین
بر همه اشیا بود علم الیقین
معدن جود است امام تقی لطف عمیمش به هر متقی
کور شود چشم تمام شقی
هست امام نقییم تاج سر آنکه برویند ورا خاک در
خلق ز مژگان و ملائک ز پر
عسکریم نور دو چشم تر است او شجر باغ نقی را بر است
در همه جا بر همه کس یاور است
مهدی دین پای نهد در رکاب تخم خوارج بکنند آن جناب
از دم تیغش همه در اضطراب
فاخته‌ای داشت به سروری مقام دوش همی خواند ز صوت این کلام
هست مرا ورد همین صبح و شام تا که رسم من ز دو عالم به کام
صل علی بابک ام البتول یا علیاً انت وصی الرسول
(نسخه خطی دیوان اشعار، گ ۱۳۲ر)

۳- نتیجه گیری

مثنوی ثاقب، منسوب به محمدحسین ثاقب اصفهانی، منظومه‌ای حماسی و دینی با موضوع مناقب و مغازی حضرت نبی (ص) و حضرت علی (ع) است که در حدود نیمه دوم قرن دوازدهم یا در اوایل قرن سیزدهم به نظم در آمده است. این منظومه حماسی دینی به سبک و سیاق شاهنامه و سایر منظومه‌های حماسی شیعی نظیر علی‌نامه ربیع، خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی و حمله حیدری باذل مهدی، در بحر متقارب سروده شده است.

نسخه خطی منحصر به فرد این منظومه ناشناخته، با عنوان «مثنوی مذهبی» به شماره ۱۵۷۵۲ در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود و تاکنون محقق و مصححی آن را معرفی و تصحیح نکرده است. درباره اهمیت موضوع باید اشاره کرد که در بین آثار حماسه‌پژوهان، تاکنون از مثنوی ثاقب، نام و ذکری به میان نیامده است؛ از این رو پژوهش حاضر برای نخستین بار، این منظومه حماسی دینی را به جامعه ادبی معرفی می‌کند. تصحیح و معرفی نسخه خطی منظومه، نشان می‌دهد این اثر در بین انواع منظومه‌های دینی دیگر از چند جنبه دارای ارزش است: نخست اینکه از نظر محتوایی این منظومه گرچه به مانند منظومه‌های متقدم و هم‌عصر خود، در بردارنده مناقب و مغازی و سیره پیامبر (ص) است، اما ایجاز، اختصارگویی، پرهیز از توصیف‌های تخیلی و ملال‌آور، وجه متمایز این اثر است؛ جنبه دوم، نقل روایت‌های مبتنی بر واقعیت‌های تاریخی منظومه و اعتبار آن است که از تاریخ‌نویسی و تاریخ‌خوانی سراینده آن، نشأت می‌گیرد؛ جنبه سوم از نظر ویژگی‌های سبکی و زبانی، گرچه سراینده در سرودن منظومه، متأثر از زبان و سبک فردوسی در شاهنامه است، اما گزینش واژگان نادر و کم‌کاربرد و بسامد زیاد واژگان کهن ادب فارسی، ضمن فواید لغوی و واژه‌شناسی اثر، از سویی و از سوی دیگر، بهره‌گیری از زبان عامیانه و روزمره دوره قاجار از ویژگی‌های سبکی متمایز آن در قیاس با منظومه‌های دینی متقدم است؛ جنبه دیگر ارزش منظومه در صورت انتساب آن به سراینده (ثاقب اصفهانی)، بیانگر اهمیت خاستگاه آن، یعنی اصفهان در جایگاه یکی از خاستگاه‌های منظومه‌های حماسی شیعی، از دوران صفویه تاکنون است. مسئله دیگری که به نوعی ضرورت انجام پژوهش را توجیه می‌کرد، شناساندن و معرفی سراینده این منظومه حماسی شیعی و اثبات انتساب منظومه به وی بود؛ در این راستا، تصحیح و بررسی سبک و محتوای منظومه نشان می‌دهد که این اثر به چند دلیل به ثاقب اصفهانی منسوب می‌شود: انطباق تاریخ کتابت نسخه با سال وفات شاعر، مقایسه محتوای منظومه با محتوای دیوان اشعار سراینده، استناد به تذکره‌های عصری در شرح احوال و آثار شاعر، ذکر تخلص یا نام شاعر در دو بخش از دست‌نویس منظومه منطبق با تخلص وی در قصاید و غزلیات دیوان اشعارش، حجم و تعداد اشعار منقبتی سراینده در قیاس با حجم اشعار منقبتی ثاقب کرمانی و استناد به قصاید هفت‌بند مدیحه، تخمیس دوازده‌بند محتشم کاشانی و دوازده‌بند دوازده‌امام.

منابع

- اسدی طوسی، علی بن احمد (۱۳۱۹). لغت فرس، به تصحیح و اهتمام عباس اقبال، تهران: چاپخانه مجلس.
- افشار، ایرج و همکاران (۱۳۵۴). فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۹، تهران: دانشگاه تهران.
- امیدسالار، محمود (۱۳۸۵). «ملاحظات در باره نسخه خطی علی‌نامه»، مقدمه علی‌نامه، تهران: میراث مکتوب.
- انجو شیرازی، میرجمال‌الدین حسین بن فخرالدین (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری، به کوشش رحیم عقیقی، ج ۳، مشهد: دانشگاه مشهد.
- انوار، عبدالله و دیگران (۱۳۹۵). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، ج ۴۴، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- برهان، محمد حسین بن خلف تبریزی (۱۳۴۲). برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، ج ۴، چاپ دوم، تهران: کتاب‌فروشی ابن سینا.
- بهار اصفهانی، محمدعلی (۱۲۵۹). مدایح معتمدیه، نسخه خطی به شماره ۲۰۰۵۶، کتابخانه ملی ایران.

بهار اصفهانی، محمدعلی (۱۲۵۹). *مدایح معتمدیه*، نسخه خطی به شماره ۱۱۹۲، کتابخانه مجلس شورا. بیات، رضا و غلامی، ابوالفضل (۱۳۸۹). *تصحیح منظومه علی‌نامه*، با مقدمه محمدرضا شفیعی کدکنی و محمود امیدسالار، تهران: میراث مکتوب.

تَنَوّی، عبدالرشید بن عبدالغفور (۱۳۳۷). *فرهنگ رشیدی*، تصحیح محمد عباسی، ج ۲، تهران: کتابخانه بارانی. ثاقب اصفهانی، محمد حسین (۱۲۵۵). *مثنوی ثاقب (منسوب به سراینده)*، نسخه خطی به شماره ۱۵۷۵۲، کتابخانه ملی ایران.

ثاقب اصفهانی، محمد حسین (۱۲۵۹). *دیوان ثاقب*، نسخه خطی به شماره ۶۲۴۰، کتابخانه و موزه ملی ملک. ثاقب اصفهانی، محمد حسین (۱۲۶۹). *تخمیس دوازده بند محتشم کاشانی*، نسخه خطی به شماره ۱۱۶۱۴/۳، کتابخانه دانشگاه تهران.

حبیب‌آبادی، محمدعلی (۱۳۶۴). *مکارم الآثار در احوال رجال دو قرن ۱۳ و ۱۴ هجری*، ج ۴، اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان.

خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۶). «حماسه» در *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۲، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۷۳۸-۷۴۵.

خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۳۴). «نشریات ترکیه، چند کتاب خطی مهم فارسی در قونیه»، *مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز*، دوره ۷، شماره ۳۴، ۲۴۱-۲۴۸.

خیام‌پور، عبدالرسول (۱۳۴۰). *فرهنگ سخنوران*، تبریز: شرکت سهامی کتاب آذربایجان. درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فبخا)*، ج ۸ و ۹، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. دیباچه‌نگار اصفهانی، طاهر بن زین‌العابدین (۱۲۷۲). *تذکره گنج‌شایگان*، نسخه خطی به شماره ۴۲۸، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

دیوان‌بیگی شیرازی، سید احمد (۱۳۶۴). *حدیقه الشعراء*، تصحیح عبدالحسین نوائی، ج ۱، تهران: زرین. راجی کرمانی، بمانعلی (۱۳۷۹). *حملة حیدری*، تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی کرمان.

رامپوری، غیاث‌الدین محمد (۱۳۳۷). *غیاث اللغات*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، ج ۲، تهران: کانون معرفت. رزمجو، حسین (۱۳۸۱). *قلمرو ادبیات حماسی ایران*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. رضایی، امیرحسین و فرحزادی، نیلوفر (۱۴۰۰). *منظومه حماسی تکمله آزاد بر حملة حیدری باذل مشهدی*، تهران: کلام سلیس.

شاد، محمد پادشاه (۱۳۳۶). *فرهنگ جامع فارسی آندراج*. زیر نظر محمد دبیر سیاقی، ج ۷. تهران: کتاب‌فروشی خیام. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۹). «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*، دوره ۳۳، شماره ۴، ۴۲۵-۴۹۴.

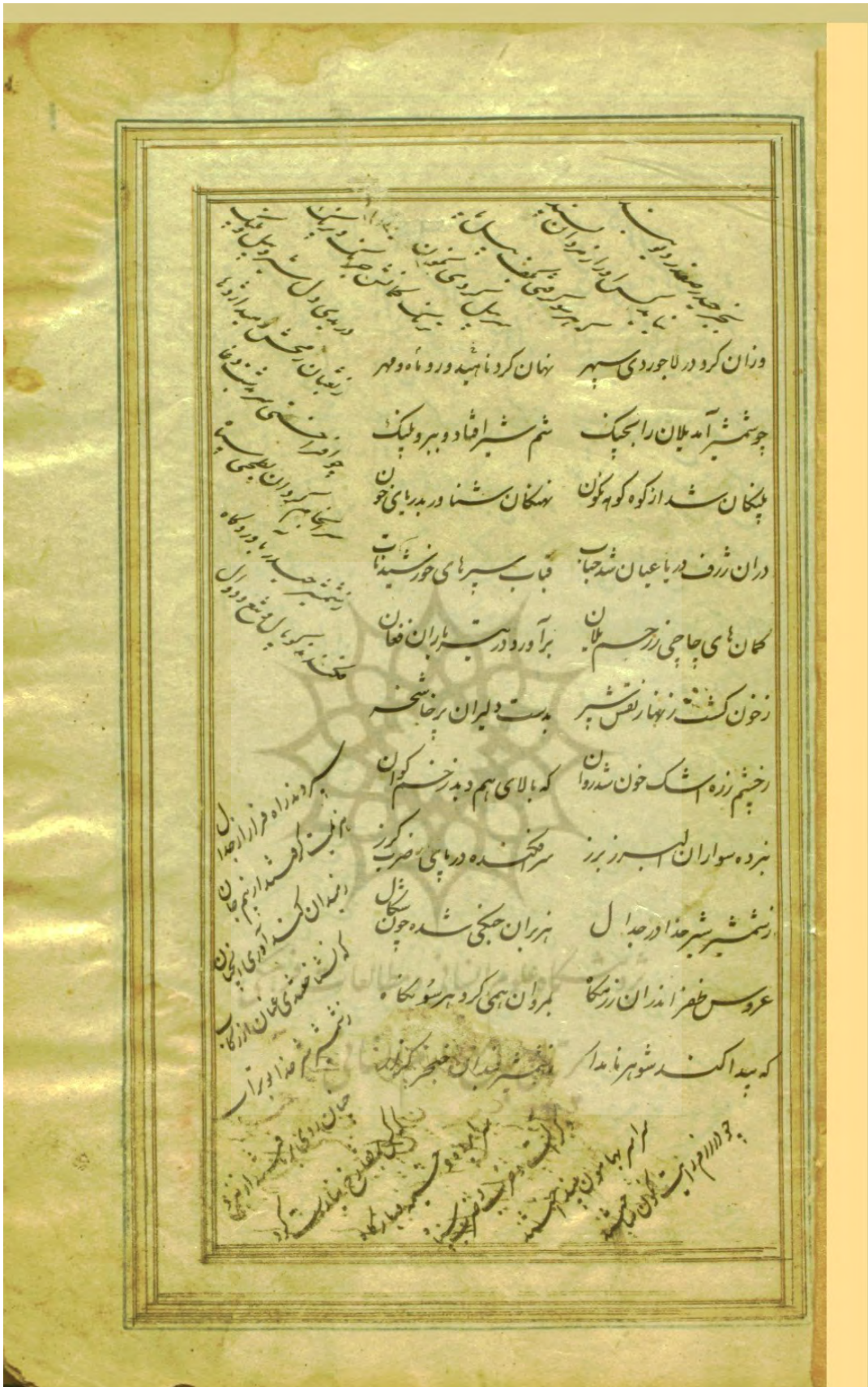
شمیسا، سیروس (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی شعر*، تهران: میترا. شهبازی، اصغر (۱۳۹۳). «حماسه‌سرایی دینی در ادب فارسی»، *آینه میراث*، دوره ۱۲، شماره ۲ (پیاپی ۵۵)، ۲۱۰-۱۸۳.

- شیخ مفید، محمد بن محمد (۱۳۴۱ق). *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، ج ۱، قم: موسسه آل‌البیت. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۳). *حماسه‌سرایی در ایران*، تهران: امیرکبیر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ‌الطبری: تاریخ‌الامم و الملوک*. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۲، بیروت: روائع التراث.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۰). *سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها، روش‌ها*، تهران: سخن.
- گلچین‌معانی، احمد (۱۳۴۶). *فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی*، ج ۷، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
- مدرس تبریزی، محمد علی (۱۳۷۴). *ریحانه‌الادب*، در شرح احوال و آثار علما، عرفا، فقها، شعرا و خطاطین بزرگ اسلامی از آغاز تا عصر حاضر، چاپ چهارم، ج ۱، تهران: خیام.
- مهدوی، سید مصحح‌الدین (۱۳۴۸). *تذکره‌القبور یا دانشمندان و بزرگان اصفهان*، اصفهان: ثقفی اصفهان.
- مهدوی، سید مصحح‌الدین (۱۳۸۷). *اعلام اصفهان*، تصحیح، تحقیق و اضافات غلامرضا نصراللهی، جلد دوم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان و مرکز اصفهان‌شناسی.
- نفیسی، علی‌اکبر (۱۳۵۵). *فرهنگ نفیسی (ناظم‌الاطبا)*، ج ۵. تهران: خیام.
- وامق‌یزدی، محمد علی (۱۳۷۱). *تذکره میکده*، به کوشش حسین مسرت، سلسله نشریات ما.
- وفا زواره‌ای، محمد علی (۱۲۴۵). *تذکره‌مآثرالبقریه*، نسخه خطی به شماره ۲۰۲۰۵، کتابخانه ملی ایران.

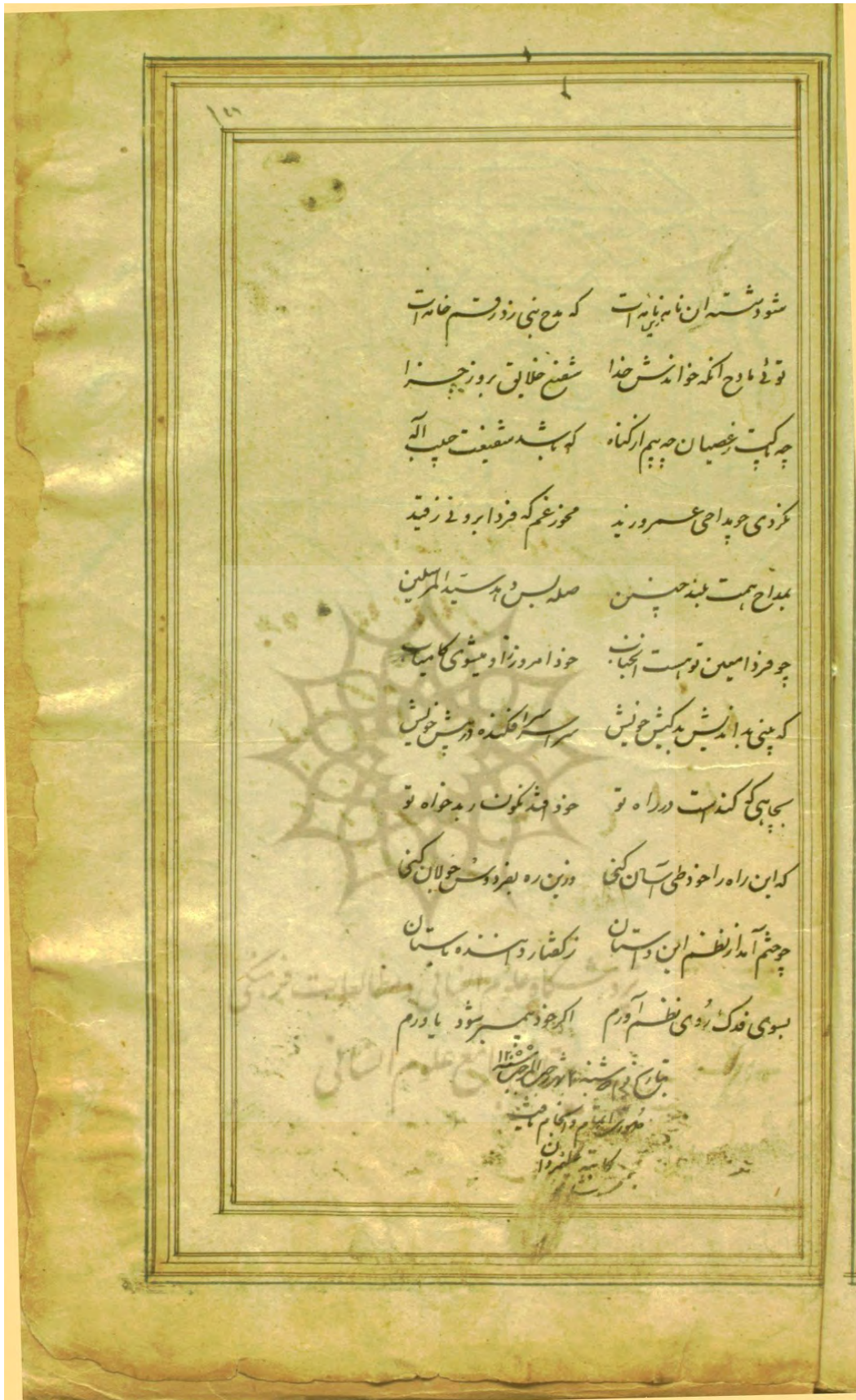
References

- Afshar, I. (1975). *The List of Manuscripts of Malek National Library*. Tehran: University of Tehran [In Persian].
- Anjo Shirazi, M. J. H. F. (1972). *Dictionary of Jahangiri*. Mashhad: University of Mashhad [In Persian].
- Anvar, A. (2016). *The List of Manuscripts of Iran's National Library*. Tehran: National Library of Iran [In Persian].
- Asadi Tousi, A. A. (n.d). *Loghate-Foros*. Tehran: Congress Library [In Persian].
- Bahar Isfahani. M. A. (1880). *Madayeh-Motamedieh*. Manuscript No. 20056. Tehran: National Library of Iran [In Persian].
- Bahar Isfahani, M. A. (1880). *Madayeh-Motamedieh*, Manuscript No 1192. Tehran: Library of the Council [In Persian].
- Bayat, R., & Gholami, A. (2010). *Edition of Ali-Nameh Epopee*. Tehran: Mirath Maktoub [In Persian].
- Borhan, M. Kh. T. (1963). *Borhane-Qate*. Second Edition. Tehran: Ibne-Sina Bookstore [In Persian].
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dictionary of Dehkhoda*. Second Edition. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute [In Persian].
- Derayati, M. (2012). *Lists of Manuscripts of Iran (FANKHA)*. Tehran: Organization of Documents and National Library [In Persian].
- Dibacheh Negare Isfahani, T. Z. (1893). *Tazkereyeh- Ganje-Shaygan*. Manuscript No. 428. Islamic Congress Library [In Persian].
- Divanbeigi Shirazi, S. A. (1985). *Hadiqatol-Shoara*. Tehran: Zarin Publication [In Persian].
- Fotuhi, M. (2011). *Stylistics, Theories, Approaches, Methods*. Tehran: Sokhan Publication [In Persian].
- Golchin-Maani, A. (1967). *List of manuscripts of Astan-e Quds-e Razavi Library*. Mashhad:

- Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan-e Quds Razavi [In Persian].
- Habib Abadi, M. A. (1985). *Makarem-ol-Athar, description of men in 13th and 14th AH*. Isfahan: Association of Public Libraries of Isfahan [In Persian].
- Khaleqi Motlaq, J. (2007). *Epic in the encyclopedia of Persian language and literature*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature [In Persian].
- Khayyampour, A. (1955). Some important Persian manuscripts in Konya. *Journal of Tabriz University Faculty of Literature*, 7(34), 241-248 [In Persian].
- Khayyampour, A. (1961). *Dictionary of Sokhanvaran*. Tabriz: Azerbaijan Book Joint Stock Company [In Persian].
- Mahdavi, S. M. (1969). *Tazkerat ol-Qubor or scholars and Elders of Isfahan*. Isfahan: Thaqafi Isfahan [In Persian].
- Mahdavi, S. M. (2008). *Aelam-e- Isfahan*. Isfahan: Isfahan Municipal Cultural and Recreation Organization and Isfahan Studies Center [In Persian].
- Modares Tabrizi, M. A. (1995). *Reyhanat ol-Adab, in the description of the lives and works of great Islamic scholars, mystics, jurists, poets and calligraphers from the beginning to the present age*. Tehran: Khayyam Publication [In Persian].
- Nafisi, A. A. (1976). *Nafisi Dictionary (Nazem ol-Atteba)*. Tehran: Khayyam Publication [In Persian].
- Omidasalar, M. (2006). *Considerations about the handwritten copy of Ali-Nameh, Ali-Nameh Introduction*. Tehran: Mirath Maktoub Publication [In Persian].
- Raji Kermani, B. (2000). *Hamleyeh Heidari*. Kerman: Kerman Association of Cultural Artifacts and Treasures [In Persian].
- Rampuri, Gh. M. (1958). *Ghiyath al-Loghat*. Tehran: Marefat Center [In Persian].
- Razmjo, H. (2002). *The Realm of Iranian Epic Literature*. Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies [In Persian].
- Rezaei, A., & Farhzadi, N. (2021). *The Epic Epopee of Takmaleh Azad on Hamleyeh Heydari Bazel Mashhadi*. Tehran: Kalam-e Salis Publication [In Persian].
- Safa, Z. (1954). *Epic Writing in Iran*. Tehran: Amirkabir Publication [In Persian].
- Saqib Isfahani, M. H. (1839). *Masnavi of Saqib*. Manuscript No. 15752. Tehran: National Library of Iran [In Persian].
- Saqib Isfahani, M. H. (1843). *Divane Saqib*. Manuscript No. 6240. Tehran: National Library and Museum of Malek [In Persian].
- Saqib Isfahani, M. H. (1852). *Mohtasham Kashani's Twelfth Stanza Takhmis*. Manuscript No. 11614/3. Tehran: University Library [In Persian].
- Shad, M. P. (1957). *Anandraj Persian Comprehensive Dictionary*. Tehran: Khayyam Bookstore [In Persian].
- Shahbazi, A. (2013). Religious epic in Persian Literature. *Ayene Mirath*, 12(55), 183-210. Doi: 20.1001.1.15619400.1393.12.2.9.4 [In Persian].
- Shafii Kadkani, M. R. (2000). A Shiite epic from the fifth century. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences of Ferdowsi University of Mashhad*, 33(4), 425-494 [In Persian].
- Shamisa, S. (2004). *Poetry Stylistics*. Tehran: Mitra Publication [In Persian].
- Sheikh Mufid, M. M. (1992). *Al-Ershad fi-Marefat Hajjullah Alal-Ebad*. Qom: Al-Al-Bait Institute [In Persian].
- Tabari, M. J. (1967). *Tarikh al-Tabari: Tarikh al-Ommam val-Muluk*. Beirut: Rva'e al-Torath [In Persian].
- Tatavi, A. A. (1958). *Dictionary of Rashidi*. Tehran: Barani Library [In Persian].
- Vafa Zavarei, M. A. (1866). *Tazkereyeh Ma'ather ol-Baqeriya*. Manuscript No. 20205. Tehran: National Library of Iran [In Persian].
- Vameq Yazdi, M. A. (1992). *Tazkereyeh Meykadeh*. Yazd: Ma Publication [In Persian].

تصویر شماره ۱: صفحه نخست نسخه خطی کتابخانه ملی ایران

تصویر شماره ۲: صفحه پایانی نسخه خطی کتابخانه ملی ایران

دوازده امام

از عدم این نغمه در گش کشت عیان نام رسول امین
دوست هر ریت ده عرش برین
فاطمه داشت بر روی مقام دوش هم خرازد رضوت ای کلام
بهرت مرا در دهن صبح و شام تا که رسم من رود عالم بکام
فاطمه بنت رسول الانام حلق علی بابک ام البتول
یا علیا انت وصی الرسول
صید صفدر شده و الا تبار خون زینام آوردش در انفقار
برگذا اندام ز خواجه دمار

واقف سر از زبان علی سرور دینی پادشاه صفی
سر و کستان علی اکبر
وصف حسین ابن علی کو سخن تا شودت کنه چرخ ز عدل
کرب و بلا کشته خدا سر زین
حاکم ره مقدم زین لبها میکشتم انام به بصر تربیا
در حسین رفته لب تشنه
باقر ابن علی آن خوش صفا بجو عدولت و حدیث کلام
زرگرمش دارم امید بجات
حرف صادق مبرج کمال نادی دین صاحب نور جلال
در شفق روش بلال بفعال
موسر کاظم شده دنیا و دین داده صفا در زره دین مبین
بر هم آشیابو و علم بعقیان
معدن